

Elmélet

HÓDI SÁNDOR

NORMALIS ÉS KÓROS SZEMÉLYISÉGFEJLŐDÉS SERDÜLŐKORBAN

Ha elfogadjuk az emberi élet periodizációját, vagyis a fejlődés- és személyiséglélektani szempontú szakaszokra bontását, úgy az egyes életszakaszok közül a **serdülőkor** mindenképpen megkülönböztetett figyelmet érdemel. Noha életünknek mindössze 3—4 évről van szó, a 14—17. évekről, ifjúkorunknak ez a korai szakasza sorsdöntő szerepet játszik egész későbbi életünkben.

Nem rejthetjük véka alá, hogy a „hagyományos lélektan” — elsősorban a mélylélektan hatására — a serdülőkorral szemben az első életevek sorsdöntő fontosságára esküszik. Látszólag csupán hangsúlyeltolódásnak tűnhet a két szemlélet közötti különbség az egyes életszakaszok „fontosságát” tekintve, valójában a más-más életkorral szembeni „elfogultság” alapelveiből különbségekből adódik.

A „hagyományos lélektan” abból az alapelveiből indul ki, hogy a személyiség nem öröklött sajátosságait a korai anyagyermek kapcsolat, illetve a kisgyermekkorai családi miliő alapozzák meg. Aligha lehet kétségbe vonni az első életevek fontosságát. Hiszen való igaz, a gyermek az anyjától feléje áradó szeretetben fejlődik emberré. Ez a kapcsolat adja meg (ha megadja) a gyermeknek azt a biztonságot, amelynek talaján kibontakozik egészséges öntudata, önbizalma; s ezen az érzelmi töltésű kapcsolaton keresztül alakul ki erkölcsi énje, morális magatartása, későbbi tevékenysége, munkája és közössége iránt érzett felelőssége is. A hagyományos lélektan „elfogultsága” kutatásának tárgyából és kutatási módszertanából egyaránt adódik. A lélektan az ember személyiségére orientált, a személyiség sajátosságait kutatja, s ezt vizsgálja, miből mi lesz és hogyan megy végbe ez a fejlődés. Ennek so-

rán szükségszerűen a gyermekből és a gyermekkorból kell kiindulnia. Hiszen a fejlődés irányvonalát követve, minden későbbi személyiségnek a gyermekkor az alapja, ill. az anyagyermek kapcsolat a pillére.

Nemcsak a lélektan, többé-kevésbé minden tudomány elfoglalt kutatásának tárgyával szemben. Ami érdeklődésének homlokterében áll, azt tartja a „világ közepének”, a világ „általános magyarázó elvének”. Nem kis problémák származnak ebből. Konkrétan a lélektan esetében nagy a pszichologizmus veszélye. Vagyis abba a tévedésbe eshetünk, hogy az ember személyiségéből, a személyiség sajátosságaiból, elvont, belső törvényszerűségeiből kiindulva szeretnénk magyarázatot adni egész életünkre, történelmünkre, társadalmi viszonyainkra, — létünkre. Holott a valóságban pontosan fordított a helyzet: történelmi múltunk és adott társadalmi viszonyaink határozzák meg személyiségünket. Noha ezt az igazságot nem a lélektan tárta fel, ahhoz, hogy eredményesen hozzájárulhasson világszemléletünk és Önismeretünk továbbmélyítéséhez, ezt az igazságot szervesen be kell építenie szemléletmódjában és módszertanába. Nehezen realizálódik ez az igény. Nemcsak azért, mert szemléletbeli ellenállásba ütközik, de alapvető módszertani akadályai is vannak. Hiszen gondoljunk arra, hogy a fejlődéslélektan ezidőtájt pusztán leíró tudomány, amely éppen leíró jellegét nehezen adja fel, hiszen száraz tény- és adatszerűségében véli szavatoltnak tudományossága hitelét.

Végül is azonban semmi sem gátolhat meg bennünket igazán abban, hogy nagyobb figyelemmel elemezzük a társadalmi életfeltételek személyiségformáló szerepét. S amennyiben nem sematikus, nem valamiféle „világnézeti kényszerként” nyúlunk a társadalmi viszonyok, az életkörülmények és a személyiség fejlődésének párhuzamához, hanem ez szemléletmódunk legtermészetesebb alapja, úgy nem nehéz felismerni, hogy a társadalmi életfeltételek akkor érvényesítik befolyásukat, személyiségformáló hatásukat igazán, amikor a növekvő gyermek gyakorlati-cselekvő, és elméleti-megismerő tevékenysége során tényleges kapcsolatba kerül velük. Ez az időszak társadalmainkban nagyjából 14—17 éves korban következik be. A fejlődő személyiség ekkor találja szemben magát először közvetlenül azokkal az **alapvető társadalmi követelményekkel**, amelyek aztán végigkísérik életén, s amelyek megoldásától valójában egész későbbi élete függ.

Ezek az alapvető társadalmi követelmények:

1. önálló gondolkodású, felelősségtudattal rendelkező emberré kell, hogy váljunk;
2. éretté kell, hogy váljunk a családalapításra, és
3. hivatást kell választanunk amivel bekapcsolódunk a társadalmi munkamegosztásba és termelésbe.

Ezek a társadalom részéről jövő elvárások, mint megkerülhetetlen feladatok, arra kényszerítenek minden fiataalt, hogy tisztázza helyzetét és viszonyait:

- a) önmagával,
- b) embertársaival,
- c) társadalmi környezetének kultúrájával,
- d) a másneműekkel és a
- e) munkával szemben.

Ezek a kialakítandó viszonyok lesznek egyszersmind azok az **alapvető fontosságú személyiségsajátosságok**, amelyek nélkülözhetetlenek a társadalmi érettség szempontjából.

Mint látjuk, ezek a legfontosabb személyiségvonások nem „belülről” jönnek, mint egy bennünk levő program automatikus megvalósulásai, hanem „kívülről” jövő követelményekre **kialakított**, belsővé vált sajátosságok. Személyiségfejlődésünk, -formálódásunk éppen e külső meghatározottsága miatt nem minden kockázat nélküli. Hiszen amennyiben nem sikerül eleget tennünk a társadalom támasztotta követelményeknek, személyiségünk automatikusan sérültnak, kórosnak nyilvánul. Ha személyiségfejlődésünket belső program határozná meg, nem állna fenn ez a kockázat. Ennyiben tökéletlenebb is az ember az állatnál. Nem véletlen, hogy az állatvilágban ismeretlen a „személyiségzavar”. Mint ahogy az sem véletlen, hogy miért éppen serdülőkorban jelentkeznek először — s mindjárt nagy számban — azok a személyiségzavarok, amelyek későbbi életéveinkben bármikor jelentkezhetnek, de a serdülőkor előtt alig, vagy egyáltalán nem fordulnak elő. Legpregnansabb példaként kell emlitenünk az öngyilkossági kísérleteket, de erről tanúskodnak a fiataalkori bűnözést, narkotikum- és kábítószerélvezést stb. kimutató statisztikák is. A serdülőkorral jelentkező sebezhetőség s a későbbi életkorok felé elmélyülő személyiségsérülés mindenképpen a társadalmi-környezeti elvárásokkal, viszonyokkal szembeni „meg nem felelés” következménye.

Különösen fontos lenne ezért tisztán látnunk, hogy a serdülőkorban milyen személyiségjegyek figyelmeztetnek bennünket kisebb-nagyobb személyiségsérülések meglétére, hogy helyes nevelői magatartásunkkal, illetve amennyiben szükséges, terápiás beavatkozásunkkal elejét vehessük az elmélyülő személyiségzavaroknak s a kóros személyiség rögzülésének. Ahhoz azonban, hogy ezeket a — sokszor nem is annyira „különös” vagy „szokatlan” — figyelmeztető személyiségjegyeket észrevehessük, ismernünk kell legalább nagy vonalaiban az általános életkori sajátosságokat.

Mindenekelőtt le kell szögeznünk — esetleges félreértések elkerülése végett —, hogy a társadalmi környezet a serdülőkorban levő embertől még nem várja el, hogy az említett alapvető társadalmi követelményeknek mindjárt és maradéktalanul eleget is tegyen. Ehhez még — gondoljunk csak a szak-

ma elsajátításához biztosított tanulóévekre, a családalapításhoz szükséges anyagi és partnerkapcsolati „előkészületekre” stb. — meglehetősen hosszú idő áll rendelkezésükre. Éppígy nem várja el a társadalmi környezet azt sem, hogy mindjárt és végérvényesen, tehát már a serdülőkorban egyértelmű viszony alakuljon ki úgy önmagunkkal, mint embertársainkkal; úgy környezetünk kultúrájával, mint a másneműekkel vagy a jövőendő termelőtevékenységünkkel, munkánkkal szemben. Csupáncsak előre jelzi számunkra a velünk szemben támasztott követelményeit. Ezt sem konkrétan és egyértelműen, hanem a társadalmi tudat közvetítő szféráival: intézményesített képzéssel, az emberek egymást értékelő viszonyaival, írott törvényekkel és íratlan morális-etikai szabályokkal stb. Azt is mondhatnánk, hogy olyannyira áttételesen jutnak el hozzánk ezek a társadalmi követelmények, hogy valójában sokszor fel sem ismerjük, s nem is tudatosítjuk őket. Sőt, a közvetítő szférák nemcsak hogy bonyolult helyzetet teremtenek, de sokszor egyenesen rosszul látják el ezt a funkciót, félrevezetik, „félreinformálják” a fiatal nemzedéket. Az ilyen „félreinformálás” következményei azok a gyakori példák a fiatalok vélekedésében, amelyekkel nemritkán találkozhatunk: „munka nélkül is meg lehet élni”, „a szülőknek kötelességük maximális anyagi jóléttel ellátni bennünket”, „úgy viselkedhetünk, ahogyan nekünk jólesik”, „nem fontos családot alapítani és gyereket nevelni” stb.

A magántulajdonra épülő társadalmi-termelési viszonyok szükségszerűen magukban hordozzák a közvetítő társadalmi-tudati szféra meghasonlását. Hiszen osztályhelyzetüknél fogva egyesek számára a munka, a termelő tevékenység valóban nem jelenti egzisztenciális biztonságuk feltételét, mert mások nyakán, mások munkájából élnek. Ugyanakkor életvitelük léhaságával, ízlésükkel, élvezeteikkel mások számára is vonzó életviteli modellként szolgálnak. Sajnos, szocialista társadalmainkban sem zavartalan még a társadalmi-tudati közvetítő szféra személyiségformálása. Gondoljunk csak a szülők elfogultságából-tudatlanságából fakadóan elkapott fiataalkorúak nagy táborára, akik viszonylagos jólétükben, gondtalan henyelésükben, hányaveti magatartásukkal szocialista társadalmainkban is gyakran modellként szolgálnak.

A modellnek pedig éppen serdülőkorban különösen nagy a jelentőségük. Hiszen a serdülő alapvető törekvése: önmaga formálása. S az önformálás során gyakran van szükség példaképre. Ezek a példaképek nem szükségszerűen közismert, történelmi hősök, nem is feltétlenül nevelők, szülők vagy felnőtt ismerősök. Gyakran a példakép, az „eszmény”, akihez hasonlítani igyekeznek, velük egyidős társuk, akinek valamilyen tulajdonságai miatt nagy a presztízse, népszerűsége. Ezek a tulajdonságok sem feltétlenül nemes személyiségvonások, leginkább külsődlegességek: viselkedésben megnyilvánuló lezserség, hajviselet, ruházkodás. E külsőségek másolása önma-

gában nem is lenne kifogásolható. Nagyobb baj, hogy az átvett külsőségekkel rendszerint egy életstílus is jár. És ez az életstílus legtöbbször sekélyes, nélkülözi a szilárd világnézet igényét s így nem segít cselekvéseink és ítéleteink belső, kritikus értékelésében. Nem segít önmagunk formálásában és a világgal szembeni kritikus magatartás kialakításában sem. Márpedig a kritikus magatartás ebben a korban már nélkülözhetetlenné válik.

A kisgyermek még kritikátlanul áll szemben a világgal. Naiv jóindulattal él. Ha a tükörbe néz, azt mondja: „ilyen vagyok”. S ezzel részéről rendjén is van a dolog. Egy serdülő, ha a tükörbe néz, már azt mondja: „milyennek kellene lennem?”, ti. ahhoz, hogy másokra bizonyos hatással legyen, mások tetszését elnyerje. A külső már nem közömbös. És éppen így nem közömbös már a belső én sem. Megjelenik a tudatos önismereti igény. Ehhez viszont figyelembe kell venni, hogyan vélekednek mások róla, milyennek látják, ismerik. S rendszerint ott a nagy dilemma: milyenek is vagyunk tulajdonképpen?, hiszen mi sokszor másmilyennek ismerjük magunkat, mint amilyenek környezetünk ismer, értékel bennünket. Ezt a szakadékot kell betömnünk, mielőtt végképp felbillen önértékelésünk s bele nem esünk. Ennek érdekében részben önmagunkkal szemben kell egyre kritikusabbá válnunk, részben pedig magatartásunkkal, cselekvéseinkkel környezetünket kell meggyőznünk. Az önértékelés kialakulása így szükségszerűen teljesítményi és érvényesülési igényekhez kötött. Annak érdekében, hogy pozitívan értékeljenek bennünket, hajlandóak vagyunk teljesíteni a környezeti elvárásokat. Ha a reális társadalmi elvárásokat környezetünk nem tolmácsolja időben és egyértelműen, ha a társadalmi-tudati közvetítő rendszerek bizonytalanok, ellentmondásosak, az egyéni imponálási törekvés hamis értékszerzés nyomába szegődik. A kifogásolható magatartások, mint pl. manapság a cigarettaizálás, hajviselet, italozás, dorbézolás, hangoskodás, agresszív kilengések, valójában mind imponálási törekvések, csak éppen félresiklott önérték-keresések. Ezek a tünetek minden esetben a személyiségben kialakuló értékzavarra utalnak, amely azonban szorosan összefügg társadalmi környezetünk értékrendszerének zavarával, gyakran „felnőttes magatartásunk” képmutató voltával.

Serdülőkorban kezdik szociális-társadalmi helyzetüknél fogva is értékelni egymást a fiatalok. Büszkék édesapjukra, aki jelentős politikai vagy gazdasági pozíciót tölt be. Szégyenlik egyszerű, parasztasszony édesanyjukat. A múlt társadalmi viszonyaiból itt rekedt értékszemléletet a ma is meglevő szociális különbségek sajnos még fenntartják és tovább adják.

A társadalmi környezet értékrendszerében meglevő ellentmondások miatt valójában nagyon nehéz az öntudatra ébredés. Nagyon nehéz a tevékenységünkön, emberi magatartásun-

kon, közösséget szolgáló személyi képességeinken nyugvó, szilárd és kíváncsatos értékrendszerünk kialakítása.

Ahogy a serdülő kezd mindjobban megismerni és megkülönböztetni önmagát környezetében, gyakran válik magányossá. Elszigetelődésének olykor maga is oka-előidézője azáltal, hogy túlságosan is különbözni akar másoktól. Fejlődése érdekében azonban mindenképpen hidat kell találnia mások felé. Emberi kapcsolatokat kell kiépítenie. A kötődési, kapcsolat kialakítási problémák a serdülőkor másik jellemző sajátossága. Korábbi életkorokban még a csoportos magatartás a jellemző, az egymásközi viszonyok meghatározásában a „csoportszellem” dominál. Serdülőkorban kezdődnek a páros kapcsolatú szövődések. A másikkal szembeni viszony már sokkal inkább személyi jellegű, a kapcsolat érzelmibb töltésű, s egymás átfogóbb, mélyebb megismerésével jár.

A páros kapcsolatok megjelenése időben egybeesik a másneműekkel való ismerkedéssel, együttjárással, flörttel, diákszelelemmel. Ezek a kapcsolatok nemegyszer erotikusan színezett kontaktusokhoz vezetnek. Ezt az erotikus színezetet nem feltétlenül szexuális kívánságok váltják ki. Az erotika ebben a korban még gyakran a másik szépsége, külleme, meghitt közelsége, s egyáltalán az ismerkedés izgalma-öröme. Persze, nem lehet véka alá rejteni, szexuális kívánságok — vagy inkább kíváncsiságok — is felléphetnek már egy-egy szituációban. Úgy tűnik, hogy a mai fiatalok gyakrabban és nyíltabban flörtölnek, mint mondjuk a szülők vagy nagyszülők generációja. Nem kétséges, hogy az akceleráció, valamint a nemi nevelés fokozottabb nagyvonalúsága egyaránt közrejátszik ebben.

A felnőttek a fiatalok flörtölését általában félreértik. Nemcsak abban az értelemben, hogy a fiatalok érzelmi-erotikus vonzódásaira sokszor durva, szexuális vágyakkal reagálnak, hanem általában véve, a fiatalok flörtölésében is gátlástalan szexualitást látnak. Összefügg ez szexuális kultúránk alacsony színvonalával. Bár szexuális kultúra helyett célszerűbb a nemek egymáshoz való viszonyáról, illetve e viszony általános és mélyreható zavaráról beszélni. Részben ennek a zavarnak a megnyilvánulásai a mai házasságokban fellépő — nagyon gyakran a házasságot is feldúló — konfliktusok, feszültségek. Bár e dülő vitákban a résztvevő felek általában egymás személyiségében, pontosabban személyi fogatékosságáiban keresik az okot és a hibát, a konfliktusok hátterében a nemek egymáshoz való viszonyának történelmi-társadalmi ellentmondása áll. Ennek ellenére, egyéni, személyi jellegében is megvan minden kapcsolatnak (és konfliktusnak) a maga szociálgenezise. Éppen a fentebb tárgyalt serdülőkori ismerkedések, randevúzások, tapasztalatszerzések a két nem közötti szexuális találkozás útjának állomásai. Ezek a tapasztalatok alapvetőek és nélkülözhetetlenek. A fiatalkori párafakulás ismer-

kedési és szenzibilitási fázisai nélkül úgy kerülünk a házasságba, mint úszni nem tudó a mélyvízbe.

A fiatalkori személyiségfejlődés leglényegesebb tartalma azonban a pályaválasztás, a hivatás megválasztása. A hivatás s ennek elsajátítása döntően meghatározza személyiségünket s egész későbbi életünket. Ez a „köldökszínór” kapcsol bennünket legszerveesebben a társadalmi környezethez. Egyrészt hivatásunkon keresztül végzett munkánkkal termeljük meg azokat az anyagi eszközöket, amelyek nélkülözhetetlenek alapvető szükségleteink kielégítéséhez (táplálkozás, lakás, ruházódás stb.), a pusztá fizikai, egzisztenciális fennmaradásunkhoz, valamint gyermekeink felnevelésén keresztül a társadalmi reprodukcióhoz. Másrészt hivatásunk tevékenységünknek az a formája, amelyen keresztül megvalósíthatjuk képességeinket, belső törekvéseinket. Személyiségünk legdöntőbb jegei, tudva-tudattalanul, tevékenységünkhöz kötődnek.

Tevékenységünk megválasztásában, tehát ebből következően személyiségünk cselekvő formálásában, nem rendelkezünk végtelen nagy szabadsággal. Törekvéseinket **meglevő** társadalmi-gazdasági igényekhez kell kötnünk. Nem találhatunk ki új hivatásokat, kedvünkre valókat. Azok közül kell választanunk, amik vannak. Látnunk kell tehát, hogy mivel az adott munkaformákkal szembeni kereslet népgazdasági érdek függvényévé kell, hogy váljék, vagyis az egyén választási kényszer előtt áll, a választott munkatevékenységgel járó személyiségfejlődés lehetőségei miatt önmegvalósítási törekvéseinek korlátai nem írhatóak „személyi adottságai” számlájára. Magyarárn szölv, sok ember kényszerül még ma is és sokáig még olyan munkára, amely legfeljebb „kenyérkereső” foglalkozás, de a személyiség belső törekvései és lehetőségei előtt magas korlát. Az egyén számára a mozgási, döntési szabadság a társadalmi-gazdasági kereslet sokféleségéből adódik. Am még a választási lehetőségek gazdag sokféleségét is igen leszűkíthetik szociális, helyi adottságok stb. Meg kell jegyeznünk viszont azt is, hogy a „tehetség” igen rugalmas tulajdonság. Az intelligens, kreatív ember nagyon sok hivatásban találhat mozgási szabadságot. S az igazsághoz tartozik az is, hogy a legtöbb szakma/hivatás követelményeit általában a „közepesekre” szabták. És egyáltalán, valamennyi társadalom igencsak lehetővé teszi, egyedei számára, hogy teljes értékű termelőként részt vehessenek a társadalmi termelőmunkában. Ha ez nem így lenne, sohasem lennének teljeskorúak, azaz felnőttek. Ugyanis a „teljeskorúság”, az „érettség”, a „felnöttség” nem bizonyos életévek betöltésével automatikusan bekövetkező valami, hanem a társadalmi-gazdasági-kulturális életbe s enek reprodukciójába való szerves bekapcsolódás.

Tudatosan kiemeltük személyiségfejlődésünkben a nagyfokú társadalmi determináltságot. Mert nagyon fontos ezt világosan látnunk. Enélkül az egyének személyi sajátosságait számon kérve óhatatlanul a pszichologizmus csapdájába sétá-

lunk. És a pszichologizmus gyakran tettenérhető valamennyi személyiséggel foglalkozó tudomány elméletében és gyakorlatában. Ezek azok az esetek, amikor a személyi sajátosságokat, fogyatékokosságokat, sérüléseket a személyiségből önmagából szeretnénk megérteni és magyarázni. A személyiség azonban csak tükre, hordozója társadalmi környezete valóságának. Mint ahogy minden személyiségzavar is a társadalmi ellentmondások manifesztálódása.